

TEMURIYLAR DAVRIDA SUYURG‘OL TIZIMINING JORIY ETILISHI

Shavkatjon Xonqulov

FarPi “Ijtimoiy fanlar va sport” kafedrası dotsenti,

Eraliyeva Muniraxon Zaylobidinovna

Rishton tuman 2-son politexnika texnikumi katta o‘qituvchisi,

Annotatsiya Maqolada Sohibqiron Amir Temur va temuriylar davrida iqtisodiy masalalarni hal qilishning o‘ziga xos xususiyatlari to‘g‘risida fikr yuritilgan bo‘lib, iqtisodiy g‘oyalarning rivojlanish bosqichlari tahlil etilgan.

Kalit so‘zlar: Amir Temur va temuriylar, iqtisodiy g‘oyalar, iqtisodiy islohotlar, iqtisodiy g‘oyalarning mohiyati, soliq, o‘lponlar, raiyat.

Аннотация В статье рассматриваются особенности решения экономических вопросов в эпоху Сахибкирона Амира Темура и Тимуриды, анализируются этапы развития экономических идей.

Ключевые слова: Амир Темура и Тимуриды, экономические идеи, экономические реформы, суть экономических идей, налог, дань, райят.

Abstract The article examines the features of resolving economic issues in the era of Sahibkiron Amir Temur and the Timurids, and analyzes the stages of development of economic ideas.

Key words: Amir Temur and the Timurids, economic ideas, economic reforms, the essence of economic ideas, tax, tribute, rayat

KIRISH

O‘rta asrlarda Movarounnahr va Xurosonda keng tarqalgan mulk turlaridan biri sifatida tuyul, iq‘to kabi yer mulklari keng foydalanilgani keltirilgan. XIV asr 70-yillariga kelib, Movarounnahr va Xurosonda Amir Temur tomonidan yangi davlatga asos solingandan keyingi jarayonida suyg‘ol mulk sifatida berilishi. O‘z davlatini mustahkamlovchi muhim omillardan biri, adolatli siyosat yurgizishdan tashqari, mulklardan biri hisoblangan suyg‘ol alohida o‘rin tutgan. Suyg‘ol (hadiya) sovg‘a tarzida nakd pul, qimmat baho buyumlar, ot-ulovlardan tortib, yer mulk sifatida, kichik dahadan boshlanib, viloyat, mamlakat berilishi yangi vujudga kelayotgan davlatni qo‘llab quvvatlovchilar tarafdorlarini moddiy rag‘batlantirishdan iborat bo‘lgan. Suyg‘ol berish rasm rusuli haqida batafsil ma‘lumot beruvchi, tartibi nizomiga yoki dastur ul-mulk ega emas, faqatgina Chingizxon yasosida umumiy xabar berilgan. Xulaguxonlar sulolasi vakili G‘ozonxon (1271.1295–1304) tomonidan suyg‘ol berish maqsadi yer-

mulklarni lashkar va amirlarga berish sababi vaziyat taqozosi bilan mamlakatda xalqni talon taroj qilinishidan asrash maqsadida amalga oshirilgan [1; 616] Temur tuzuklari asarida ham umumiy holat haqida bo‘lib, suyurg‘ol yagona qoidasi, kafolati bo‘lmagan, majburiyatlari esa suyurg‘ol beriluvchi shaxsdan kelib chiqqan. Suyurg‘ol mulklari hajmi, unga egalik qilish sharti hamda imtiyozga ega bo‘lish bo‘lmashligi shaxslarning tabaqasi jihatidan turlicha bo‘lgan. Bu turdagi yer mulkiga o‘lka, shahar, viloyatlardan boshlab to kichik bir mavze’gacha bo‘lgan hududlarni in’om etilgan. Suyurg‘ol berish tartibi turlicha bo‘lib, yirik mansabdor shaxslar davlat oldidagi bajargan vazifalari uchun, amir, bek va bahodirlarning jangda ko‘rsatgan jasoratlari uchun berilgan. Suyurg‘ol egalari davlatga ma’lum mikkdorda soliqni (xiroj) yig‘ib berish majburiyati yuklatilgan. Ba’zi hollarda umuman soliqdan ozod etilgan.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Amir Temur suyurg‘ol berishdan asosiy maqsad o‘z davlati tarafdorlarini ko‘paytirish maqsadida va amir, beklarni har bir urushda rag‘batlantirish uchun jang vaqtda shijoat, g‘ayratini ko‘rsatgan, dushman lashkariga hujum qilib chekintirishga yoki safini buzganlarga darajasiga muvofiq suyurg‘ol berilgan. Temur tuzuklari asarida yer-mulkni hadiya etish tartibi haqida keltirilgan ma’lumotiga ko‘ra o‘nboshi, yuzboshi va lashkarboshidan qaysi biri dushman safini buzib favjini daf qilsa shahar hokimligi berilishi. Ming boshilardan qay biri dushman lashkarini yuq qilsa, unga viloyat boshqaruvi berilgan. Agarda dushmanni yengib mamlakatni ozod qilsa unga ana shu mamlakatni uch yil boshqarishga in’om tariqasida berilgan.

Sharafuddin Ali Yazdiyning Zafarnoma asarida Mubashshir Nasoy (Ashxobod) atrofida dushman qorovullari bilan janng qilishib, jangda yaralanishiga qaramasdan, hujumni to‘xtatmasdan dushman lashkarini qochirishga muyassar bo‘lgani, bu jasorati evaziga Amir Temur Gov Qush mavze’ini suyurg‘ol qilib berdi [2]. Asarda biron bir hokim yo shahar voliysi o‘z ixtiyori bilan qal’asidan tashqari chiqib, itaot etsa, unga ana shu xududni o‘ziga suyurg‘ol qilib berilgan. Misol uchun Shirvon viloyati hokimi Shayx Ibrohim itoatkorlik sari yuz tutib, sohibqiron xizmatiga kelib, peshkashlar tortdi, Amir Temur qilgan ishi uchun unga o‘z viloyatini el ulusi bilan suyurg‘ol qildi. Bu orqali Amir Temur bergan suyurg‘ol aslida shu viloyat hokimi unga qaram ekanligini bildirgan, ya’ni butun mamlakatni ishg‘ol etgan hukmdor tariqasida bo‘ysundirilgan hokimsha yangitdan o‘z mulkiga egalik qilishi uchun huquqiy jihatdan hujjat berilganday hisoblash mumkin. Aslida yer-mulkchilik munosabatida qaramlikdan tashqari Shirvon viloyati hokimi o‘zining avlodlariga tegishli bo‘lib kelayotgan hududni o‘z qo‘lida saqlab qoldi. Bu holat Amir Temurning o‘zi ham boshidan o‘tqazgan. 1360 yilda Tug‘luq Temur Movarounnahrda bostirib kelayotgna vaqtda Amir Temur xon xuzuriga borib uning xizmatiga kiradi va xizmati evaziga barloslar qabilasiga tegishli bo‘lgan Kesh shahrini unga in’om etib beradi [3; 495]. Yo bo‘lmasa Oydin qal’asini qamal qilganlarida Amir Boyazid qal’a dorug‘asi bo‘lgan, himoya qilishga ko‘z yetmaganligi sababli omonlik tilab, sohibqiron huzuriga borib, Amir Temur davlatini tan olgan, bu ishi uchun unga o‘sha viloyatlarni in’om qilindi [4; 145].

Bunday tarzda olib borilgan siyosati avvalo askarlarni ortiqcha zarar yetkazishdan, ortiqcha vaqt va mablag‘ni sarflashni oldini olgan. Zero har bir jang uchun lashkar va amirlarga ulufa (maosh) berish lozim bo‘lgan, uni ustiga alohida shijoat va g‘ayrat ko‘rsatib, shahar yoki qal‘ani egalagan bahodirga, amirga alohida mukofatlash kerak bo‘lgan. Bu tartibda suyurg‘ol berishning keyingi sababi boshqa o‘lkalarni zabtiga yurush qilingan holda, u yerdagi aholi va hokimlarga Amir Temur oqil va adolatparvarligi hakida xabarlar yetib borishi maksadida amalga oshirgan. Albatta viloyat hokimi, dorug‘alari ham bunday xabar tarqalgach urushsiz taslim bo‘lishi orqali o‘zining mulkini qo‘lida asrab qolish istagi paydo bo‘ladi.

Nizomiddin Shomiyning Zafarnoma asarida muzafriylar sulolasi tugatilgach (1393 y.), ularga qarashli bo‘lgan mamlakat amirzoda Umarshayxga suyurg‘ol qilinadi va hokim mutloq etib tayinlanadi. Shu bilan birga Sheroz viloyatining barcha lashkari amirzodaning xizmatiga topshirildi [5] Abdurazzoq Samarqandiyning Matlai sa‘dayn va majmai bahrayn asarida ham Shohrux mirzoning ko‘plab viloyatlarni suyurg‘ol qilganligini va shu tariqa markaziy hokimiyat zaiflashib borgan. Misol uchun Boysung‘urga Tus, Mashhad, Abivard, Samalqon, Jarmag‘on, Xabushon, Niso, Yozir viloyatlari, Mozandaron, Astirabod, Shosmon, Kabudjamo va Jurjonga tegishli yerlarni hammasini in‘om etib, amirzodaning xos devoni xarajatlari uchun ajratilgan [6; 37]. Iktisodiy jihatdan juda katta mablag‘ to‘planishi shahzodalarning markaziy hokimiyatni kuchaytirish o‘rniga, zaiflashishiga sabab bo‘lganlar.

Abdurazzoq Samarkandiy asarida amir Muborizuddin Ilyosxoja xam suyurg‘ol berilgan Qum, Koshon, Ray va Gilon chegaralirigacha bo‘lgan yerning daromadini lashkariga va u yerdagi ishlari uchun sarflash maqsadida amirning o‘z ihtiyoriga to‘liq topshirilgan. Bunga sabab amirga berilgan mulk davlat sarhadida joylashganligi hisobga olib mamlakatning chegara hududlarini mustahkamlash maqsadida suyurg‘ol mulkidan keladigan daromad soliq olinmay amirning o‘z ihtiyoriga berilgan. Lekin mamlakatning janubiy sarhadlaridan mirzo Qayduga berilgan suyurg‘ol Qandahor va Hindiston chegaralarigacha bo‘lgan yerlarni daromadi yig‘ilib, hutbada o‘z nomini o‘qitadi va pulni ham o‘z nomidan zarb qilishni talab qilgan. Bu haqidagi xabar poytaxtga yetib borishi bilan uni band qilish uchun Boysung‘ur mirzoni jo‘natilgan va mirzo Qayduga berilgan yerlar Suyurg‘atmishga suyurg‘ol qilingan [7; 144]

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Temuriyzodalar orasida turli viloyatlardan berilgan suyurg‘ollar natijasida hali sohibqiron hayotlik vaqtidayok o‘zaro muxoliflik urug‘i sochila boshlangan edi. Yazdiyning Zafarnoma asarida amirzoda Iskandar Mo‘g‘ilistonga o‘ziga tegishli bo‘lgan navkar va lashkari bilan yurush qilib, Muxammad Sulton bilan sovuqlik tushadikii, bunga sabab Iskandar mirzo Muxammad Sultonni ogohlantirmasdan ilgarilab Boy, Kucha, Oqsuv, Xo‘ton kabi shaharlarni egalagan va ko‘plab o‘lja va peshkashlar bilan qaytayotgan vaqtda Muhammad Sulton Mo‘g‘iliston tomon ketish uchun Turkiston shahriga kelgan edi, shu sababli Iskandar mirzodan ko‘ngli qolgan. Bundan vaximaga tushgan shahzoda Muhammad Sulton huzuriga borish o‘rniga Andijonga qaytib qal‘a ichiga kirib urushga hozirlangan [8; 320]. Umarshayx mirzoning o‘g‘li Pir Muhammadda ham itoatsizlik paydo bo‘lib, sohibqiron farmoniga ko‘ra amirzoda Rustam

va Sevinchbek Sherozga kelib Pir Muhammad bilan Bag‘dod sari borishlari shart bo‘lgan. Lekin Pir Muhammad yarim yo‘lda bahona qilib Sherozga qaytadi va fitnachilar so‘zlariga uchib, dushmanlikka o‘tib oladi. Suyurg‘ol mulki avloddan avlodga o‘tishi haqida ham ma‘lumot beriladi. Abdulali tarxondan o‘g‘li Muhammad Boqi tarxonga o‘tganligi ma‘lumot keltirilgan [9]. Suyurg‘ol mulki faqatgina aloxida xizmatlar uchungina emas balki maosh sifatida ham berilgan. Abo Bakrning harami bo‘lgan Shohi Malik Hoji Sayfuddin qiziga Bag‘dodga hududiga taaluqli bo‘lgan Dujayl tumanini suyurg‘ol qilib bergan [10; 658- 661]. Matlai sa‘dayn va majmai bahrayn asarida Amir Temur harami Tumon og‘oga Kusaviyani suyurg‘ol qilingan va bu yerlardan olinadigan daromad maosh sifatida o‘zlarining extiyojlari uchun sarflashgan.

Movarounnahr va Xurosonda Amir Temur tomonidan yangi davlatga asos solingandan keyin o‘z mavqeyini mustahkamlash maqsadida yer-mulklarni taqsimlash, in‘om etish orqali amalga oshirgan. Barcha vazirlar Devonbegiga bo‘ysungan” [11]. Sohibqiron Amir Temur, jumladan, shunday degan edilar: «Amr qildimki, sadrlar sadri (sadr, vaqf yerlar va vaqf etilgan boshqa mulkning hisob-kitobini olib boruvchi mansabdor) sayyidlar va boshqa arboblarga suyurg‘ol tariqasida berilgan yerlar va vaqflarning ahvolini, ularning vazifalarini qay darajada ado etayotganliklarini tekshirib, menga arz qilib tursin... Saltanatning har bir idorasida kirim-chiqimlarni, kundalik harajatlarni yozib borish uchun bir kitob tayinlansin». “Sohibqiron davrida yerga egalikning beshta asosiy ko‘rinishi bo‘lgan: 1. Suyurg‘ol yerlar. Katta hajmdagi bu yerlar davlat tomonidan ajratib berilib, bir avloddan ikkinchisiga o‘tgan. Suyurg‘ol egasi markaziy xazinaga to‘lanadigan soliqdan ozod qilingan. Bunday yer egalari dehqonlarni ishlatib, yer solig‘i - xiroj olganlar. 2. Tarxon yerlar. Bu yerlar xususiy mulk bo‘lib, ular odamlarga biron-bir xizmati uchun berilgan. 3. Ushr yerlar. Sayyid va xo‘jalarga mansub yerlardir. Bundan olingan hosilning undan biri davlatga berilgan. 4. Vaqf yerlar, masjid, madrasa, xonaqoh, qabriston va shu singari joylarga doir yerlardir. Vaqfda yer, suv, bozor, qul, pullar va boshqalar mol-mulki bilan in‘om etilgan. Masalan, Amir Temurning Ahmad Yassaviy uchun qurdirgan vaqfnomasi katta ahamiyatga ega. Ahmad Yassaviy va boshqa avliyolar, din peshvolarining maqbaralari uchun vaqfdan mablag‘ ajratilgan. 5. Askarlarga, askarlarning rahbarlariga beriladigan yerlar”.

Kimdakim biron sahroni obod qilsa yoki qoriz (er osti suvlarini tortib chiqarish uchun qurilgan inshoot) qursa, biron bog‘ yaratsa yohud birorta xarob bo‘lib yotgan joyni obod qilsa, birinchi yili undan hech narsa olinmagan. Ikkinchi yili raiyat o‘z roziligi bilan bergani olingan. Uchinchi yildagina soliq qonun-qoidasiga muvofiq xiroj yig‘ilgan. Mazkur vazifalarni bajarmoq uchun har bir shahar va qishloqda qutvol (qal‘a boshlig‘i) tayinlanib, ular sipoh va raiyatga soqchilik qilganlar va yana yo‘l ustiga kuzatuvchilar, zobit (idora yetuvchi, boshqaruvchi, qo‘shin boshlig‘i)lar tayinlanib, ular yo‘llarni qo‘riqlab, o‘tkinchilar, savdogarlar, musofirlarni kuzatib, mol-mulki va boshqa narsalarini manzildan-manzilga yetkazib qo‘yganlar. Yo‘l ustida bironta odamning biror narsasi yo‘qolsa, o‘zi o‘ldirilsa yoki boshqa korhol yuz bersa, buning uchun javob berish ularning zimmasida bo‘lgan. Amir Temur davrida ulufa (oziq-ovqat, maosh, soliq turi) berish quyidagicha edi. Amirlar, mingboshilar, yuzboshilar, o‘nboshilar va sipohiyarga ushbu tartibda maosh berilgan: oddiy sipohiyga o‘z

vazifasini o‘rinlatib bajarish sharti bilan maoshi mingan otining bahosiga teng bo‘lgan. Bahodirlarning maoshi ikki ot bahosidan to‘rt otgacha tayinlangan. O‘nboshilar maoshi qo‘l ostidagi oddiy sipohiylarnikidan o‘n barobar ortiq bo‘lgan. Yuzboshilar maoshi o‘nboshilarnikiga qaraganda ikki barobar, mingboshilarniki esa yuzboshilarnikidan uch barobar ziyoda edi. Chorpilchor (urush vaqtida) xatoga yo‘l qo‘ygan sipohiylarning maoshi o‘ndan birga kamaytirilgan. O‘nboshi yuzboshi tasdig‘i bilan, yuzboshi mingboshining tasdig‘i bilan, mingboshi bosh amir tasdig‘i bilan ulufa olganlar.

XULOSA

Ba‘zida alohida xizmat ko‘rsatgan beklarga tanho sifatida yer-suv berilgan) berganlar. XIV asrning ikkinchi yarmi va XV asr tarixiy ijtimoiy saboqlar davri hisoblanadi. Bu davrda Amir Temur boshchiligida yagona tug‘ ostida markazlashgan kuchli va mustaqil davlat tashkil topdi. Bu davlatni idora etish va boshqarish uchun Amir Temur asosiy qonun-qoidalar to‘plami «Tuzuklar»ni yaratdi. «Tuzuklar» islom dini mafkurasiga asoslangan bo‘lib, mamlakatni obod etishga xizmat qildi. Xo‘jalikni asosi bo‘lgan dehqonchilik, hunarmandchilik, ichki va tashqi savdo kengaydi, fan va madaniyatning ravnaqi uchun ma‘lum shart-sharoitlar yaratildi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI.

1. Абдураззоқ Самарқандий. Матлаи саъдайн ва мажмаи бахрайн. Форс тилидан А.Ўринбоев таржимаси. — Тошкент: Ўзбекистон., 2008. 616 б.
2. Низомиддин Шомий. Зафарнома. Форс тилидан таржима ва сўз боши муаллифи А.Ўринбоевники. — Тошкент. 1996.
3. Петрушевский И. П. Земледелие и аграрные отношения в Иране XIII-XIV веков — Москва-Ленинград, 1960. 495 с.
4. Темур тузуклари. Форсчадан Алихон Соғуний ва Ҳабибулло Кароматов таржимаси. — Тошкент. 1991. 145 б.
5. Шарафиддин Али Яздий. Зафарнома. Сўз боши, тадбил, изоҳлар ва кўрсаткичлар муаллифлари: А.Аҳмедов. Х. Бобобеков. — Тошкент: Шарқ, 1997.
6. Мукминова Р. Г. К истории аграрных отношений в Узбекистане XVI в Вакф-наме. — Ташкент, 1966. 37 с.
7. Forschadan Alixon Sog‘uniy va Xabibullo Karomatov tarjimas. Temur tuzuklari. Toshkent. “G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa birlashmasi”, 144 b.
8. Razzoqov A., Toshmatov Sh., O‘rmonov N. Iqtisodiy ta‘limotlar tarixi. Darslik.- Toshkent.: «Iqtisod - moliya» - 2007 y. 320 b.
9. Toshmatov Sh.X, X.S.Asatullaev, Z.B.Allaberganov Iqtisodiy ta‘limotlar tarixi. Darslik. T., 2019 y. 352 b 4. Mustafayevich, S. A. (2023). Yoshlarning iqtisodiy tafakkurini rivojlantirishda sharq mutafakkirlari iqtisodiy qarashlarining o‘rni. Научный Фокус, 1(7), 1142-1145.
10. Ashurbek, S., & Paxmohob, X. Z. Financial System and Financial Policy. JournalNX, 658- 661.
11. Musurmanov, A. N., Satbarov, A. A., Suyarov, A. M., & Hakimova, I. X. (2023). Clustered disciplinary factors of school lessons in modernized education conditions as a social pedagogical problem. Boletin de Literatura Oral-The Literary Journal, 10(1), 2605-2614.